

3. Бібліяграфічна характеристыка выданняў

(Статыстычны аспект)

Тэматычная структура кніг і брошур, выдадзеных у 1939—1944 гг., падзяляецца на восем групп выданняў. Гэты падзел не прэтэндуе на поўную дакладнасць. Па-першае, каля 20% усіх улічаных у каталоге кніг вядомы аўтару толькі з іх апісання ў прэсе і, па-другое, тэматычная класіфікацыя некаторых выданняў у пэўнай меры ўмоўная.

Так, напрыклад, кніга М. Сяднёва *Aхвяры бальшавізму* заічаная намі да твораў палітычнай публіцыстыкі, хоць пасля азнямлення з яе зместам, магчыма, было б больш правільна аднесці яе да катэгорыі мастацкай літаратуры. Таксама выклікаюць сумненні кнігі Я. Станкевіча *Курс беларускай мовы і Як правільна гаварыць і пісаць на беларуску*. Абедзве кнігі заічаны да педагогічнай літаратуры, хоць з увагі на дыскусійнасць мовазнаўчых канцэпций іх аўтара, магчыма, было б больш правільна заічыць іх да групы навуковай літаратуры. Урэшце, апрацаваныя ксяндзом В. Шутовічам *Калядныя песні* трактуюцца тут як зборнік калядак *Ой, прыйшла каляда*, як музычная, а не рэлігійная літаратура.

Найбольшую группу выданняў (31 тытул) складалі школьнія падручнікі і педагогічная літаратура. Стараннем школьнага Інспектарата і ВШПЛМ выйшлі ў Менску: 13 праграм навучання для школ і інструк-

цыя аб пераводзе вучняў з класа ў клас і 9 падручнікаў — П. Кісяля *Беларускі лемантар* (тры выданні), А. Лёсіка *Беларускі правапіс* (два варыянты), Б. Тарашкевіча *Беларуская граматыка*, Я. Станкевіча *Кніжска вучыцца чытальні і пісаць лацініцаю* і два арыфметычныя задачнікі З. Дабрынскай. Гэтыя падручнікі выкарыстоўваліся ў пачатковых школах Генеральнай акругі Беларусь і замянілі выпушчаныя раней *Беларускі правапіс* Тарашкевіча і баранавіцкі лемантар *Зорка*.

Табліца 2. Тэматычная структура выдання

Тэматычная група	Колькасць тытулаў
Агулам	117
У тым ліку	
Школьныя падручнікі і педагогічная літаратура	31
Музычная і рэпертуарная літаратура	21
Мастацкая літаратура	17
Рэлігійная літаратура	9
Навуковая і навукова-папулярная літаратура	8
Беларуская палітычная публіцыстыка	8
Іншыя выданні	7
Нямецкая пропагандысцкая літаратура	16

Нягледзячы на немалыя наклады, выпуск падручнікаў у Менску не задавальняў патрэбай пачатковых школ Генеральнай акругі Беларусь і таму яны не паставяліся беларускім школам на іншых абшарах акупацыйнай адміністрацыі. Дарэчы, і попыт на іх быў там невялікі. Калі ў школах Генеральнай акругі Беларусь загадам А. Розенберга ўводзілася лацінка, то гэтая дырэктыва не датычыла ўсходній Латвіі і Беластоцкай акругі, у якіх настаўнікі мелі свабоду выбару і, як правіла, трymаліся кірыліцы. Па гэтай прычине апрацоўваліся там свае падручнікі, аднак толькі ў Рызе выйшла кірылічная чытанка К. Езавітава *Бе-*

ларуская школа, якой у 1943/44 г. карысталіся школы ў Латвіі і, часткова, у Беластоцкай акрузе.

Ва ўмовах адсутнасці адзінай сістэмы школьнага навучання безвыніковымі былі некаторыя выдавецці ініцыятывы Я. Станкевіча. Ягоны *Лемантар пераходны з лацініцы на кірыліцу і выдадзеная ў Празе Арытмэтыка* З. Дабрынскай бадай увогуле не выкарыстоўваліся ў школах. Не мелі практичнага значэння і яго працы *Курс беларускай мовы і Як правільна гаварыць і пісаць пабеларуску*, якія, па сутнасці, былі мовазнаўчай прапановай іх аўтара. Затое значную адукатыўную вартасць меў *Падручнік нямецкага языка для Беларусаў*, прызначаны, галоўным чынам, для дарослых.

Асобнае месца ў тэматычнай структуры выданняў займала даволі разнастайная музычная і рэпертуарная літаратура (21 тытул), якая прызначалася для папулярызацыі беларускай песні і мастацкага слова.

У Менску ВШПЛМ выпусліла тры фальклорныя зборнікі: *Ой, прыйшла каляда, Вясна—красна і Зборнік купальскіх і жніўных песніяў*, апрацаваныя беларускімі кампазітарамі М. Шчагловым, А. Туранковым ды іншымі і перавыдала *Зборнік сцэнічных твораў для гурткоў мастацкай самадзеянасці*. Важную ролю ў выхаваўчай працы моладзі адыграў СБМаўскі *Юнацкі съпэунік*.

У Рызе К. Езавітаў выдаў серыю музычных твораў: 10 паасобных рамансаў і народных песен і два іх зборнікі з нотамі беларускіх кампазітараў М. Зінчука, М. Мікалаевіча, Р. Самохіна, А. Спаскага, А. Туранкова. У Празе стараннем В. Русака выйшлі *Беларускія (крыўіцкія) песні*, а ў Берліне Ніна Абрамчык выпусліла *Калядныя песні* кс.

В. Шутовіча і два зборнікі песень і патрыятычнай паэзіі *Беларусь у песнях і Пад гоман вясёлы*.

Да групы мастацкай літаратуры адносіцца 17 выданняў. Прыйкладна трэцюю іх частку складалі перадрукі раней выдадзеных твораў Я. Коласа *Сымон-Музыка*, У. Жылкі *Тэстамэнт*, А. Музыкі *Прыгоды Панаса і Тараса*, а таксама цалкам або часткова *Дудар і іншыя апавяданні*, *Выбраныя беларускія народныя казкі* і ілюстраваная песня-казка *Камарочак*.

Аднак пераважну ю частку выданняў мастацкай літаратуры складалі новыя, апрацаваныя падчас акупацыі, творы беларускіх празаікаў і паэтаў: сцэнічны гратэск Ф. Аляхновіча *Круці, ня круці — трэба памяяці*, зборнікі вершаў Н. Арсеневай *Сягоння*, Л. Геніуш *Ад родных ніў*, Т. Лебяды *Песні выгнаныя*, А. Салаўя *Мае песні і слуцкіх паэтаў* *Песніяры Случчыны*, апавяданні М. Лясуні *На крыжы*, гістарычнай паэма Л. Случаніна *Рагнеда і мастацкія нарысы* Ю. Віцьбіча *Нацыянальныя святыні і Вяліскія паўстанцы. Гэньдзікаўская змагары*.

Астатнім выданнем мастацкай літаратуры былі апавяданні Л. Радзіміча *Адам і Ева*, *Чабор*. Хутчэй за ўсё гэта былі новыя, напісаныя падчас вайны. Праўда, невядома, ці быў аўтар у той час у Нямеччыне.

Дамінуючай рысай творчасці Н. Арсеневай, Л. Геніуш, А. Салаўя і Л. Случаніна былі патрыятычныя матывы, а Т. Лебяды, М. Лясуні, Ю. Віцьбіч — асу джэнне антыбеларускіх дзеянняў савецкай улады.

Групу рэлігійнай літаратуры прадстаўлялі 9 выданняў: 5 каталіцкіх — трэх малітаўнікі, катэхізмоўка Я. Рэшэця і *Патрэбнейшыя выняткі з Рытуалу*, 3 праваслаўныя — *Нормальны статут*

праваслаўных царкоўных браўтваў, малітаўнік і патэрык, а таксама адзін баптысцкі Эвангельскі хрысьціянскі съпесунік.

Выпадае заўважыць, што ўсе тры праваслаўныя выданні выйшлі не ў Беларусі, а ў Варшаве, што было прычынай крытыкі «Беларускай Газэты» (11.09.1943).

Чарговая тэматычная група — навуковая і наўукова-папулярная літаратура — налічвае 8 тытулаў. Да яе адносіліся тры працы Я. Станкевіча: *Курс гісторыі Крывіі–Беларусі, Крыўя–Беларусь у мінусасці і* (пры ўдзеле Антона Адамовіча) *Маленьki маскоўска–беларускі (крывіцкі) слоўнічак фразэолёгічны*. Астатнюю частку гэтай групы складалі: Я. Найдзюка *Беларусь учора і сяньня*, М. і Н. Абрамчыкаў *Гісторыя Беларусі ў картах*, У. Глыбінага *Смаленічына — адвечная беларуская зямля*, М. Щаглова *Беларуская музычная культура і 25-лецьце Беларускай гімназіі ў Вільні*.

Пераважная частка наўковай і наўкукова-папулярнай літаратуры датычыла розных пытанняў гісторыі Беларусі.

Таксама сціпла прадстаўлялася беларуская палітычная публіцыстыка (8 тытулаў). Да гэтай групы адносіліся менскае і берлінскае выданні В. Ластоўскага *Што трэба ведаць кожнаму беларусу*, брашуры У. Вераса *Як створым нашую сілу і Шляхом барацьбы Беларусі з Москвою*, М. Сяднёва *Ахвяры бальшавізму*, брашура 25 сакавіка, *Фабіян Акінчыц. Ягонае жыцьцё і думкі* і кніга К. Езавітава *Беларуская Цэнтральная Рада адзіны правамоўны прадстаўнік беларускага народу*.

У катэгорыю іншых выданняў увайшло 7 кніг: I. Ермачэнкі *Пранцы (сыфіліс)*, Калынуша *Смалакурэнне, Кароткая інструкцыя таварыства «Усход»*,

Г. Лёе *Нямецка–беларускі слоўнік, Статут Беларускага аб’яднання ў Латвіі, Страйавы вайсковы статут і Съпіс абанентаў Менскай аўтаматычнай тэлефоннай секткі.*

Апошнюю тэматычную групу складалі выпушчаныя нямецкімі ўстановамі і выдавецтвамі пропагандысцкія выданні (16 тытулаў). Да іх ліку адносіліся кніга О. Лемана *Нямецкія салдаты, Новая пара, Слова для маладых людзей* і 13 брашур «Вінэты».

Храналогія выданняў. З агульнай колькасці ўлічаных у каталозе 117 выданняў не пададзены час выпуску 13 нямецкіх пропагандысцкіх брашур. Па гэтай прычыне храналагічны агляд выпуску кніг і брашур абмежаваны да 104 выданняў (гл. табліцу 3). Выданні 1941 г. раздзелены на два перыяды: да і пасля нашэсця Нямеччыны на Савецкі Саюз.

Табліца 3. Храналогія выпуску кніг і брашур

Год выпуску	Колькасць тытулаў
Агулам	117
У тым ліку	
Перыяд нямецка—савецкага супрацоўніцтва	
1939	1
1940	0
1941	* ¹
Перыяд савецка—нямецкай вайны	
1941	17
1942	17
1943	34
1944	28
Разам	104

* Апошняя частка кнігі Я. Станкевіча *Курс гісторыі Крывіі—Беларусі* (трэцяя лекцыя) была выпушчана ў верасні 1941 г.

У выніку палітычных умоваў і абмежаванага попыту з верасня 1939 г. да канца чэрвеня 1941 г. выйшла толькі 8 кніг: О. Лемана *Нямецкія салдаты*, падручнік Бакача, дзве брашуры Вераса і чатыры выданні Пражскіх курсаў беларусаведы.

Марудна наладжвалася кнігавыдавецкая справа і на акупаваных Нямеччынай усходніх тэрыторыях. Як паказана ў табліцы 3, у другой палове 1941 г. у Беларусі выйшла 17 тытулаў, аднак іх пераважную частку (13 тытулаў) складалі школьнія праграмы. Акрамя іх ксёндз Гляюўскі выдаў трох кніжачакі, а Краёвае выдавецтва «Менск» — адну.

Не палепшылася становішча і ў 1942 г. За гэты час выйшла агулам 17 кніг. У Генеральнай акрузе Беларусь выпушчана 7 кніг (БНС — 3, Інспектарат — 1, ВШПЛМ — 1, нямецкія выданні — 2). Такая ж іх колькасць выйшла ў Нямеччыне (тры — надрукаваныя ў Празе — кнігі З. Дабрынскай, Я. Коласа і Л. Геніюш і чатыры рататарныя выданні Ніны Абрамчык). Новай з'явай было запачаткованне ў 1942 г. выпускі беларускіх кніг у Рызе і Варшаве.

Выданне кніг ажыўвілася ў 1943 г., калі ўсімі выдаўцамі на акупаваных тэрыторыях і ў Нямеччыне былі выпушчаны 34 тытулы, у два разы больш, чым у папярэднім годзе. Пераважную іх частку складалі выданні ВШПЛМ (14 тытулаў) і К. Езавітава ў Рызе (12 тытулаў). Іншымі выдаўцамі былі выпушчаны ў Менску 2 кнігі, у Слуцку — 1, Вільні — 1, Варшаве — 2, Берліне — 2 і Празе — 1.

У выніку адступлення нямецкіх войск выдавецкая дзейнасць у Менску спынілася пад канец чэрвеня 1944 г. За першае яго паўгоддзе ВШПЛМ выпусціла 9 кніг (з іх зборнік лірыкі Салаўя быў надрукаваны ў ліпені ў Рызе), СБМ — 1, рэдакцыя *Новага*

Шляху — 1 кнігу. Вясной 1944 г. 2 кнігі выйшли ў Вільні і 1 — у Рызе. Выдадзеная беластоцкім Беларускім аб'яднаннем кніга М. Сяднёва *Ахвяры бальшавізму* была надрукавана ў ліпені ў Кёнігсбергу. Невядома, дзе выйшла Калыньша *Смалакурэнне*. У Берліне кнігадрукаванне працягвалася да канца 1944 г. Там выйшла 12 тытулаў, у тым ліку — 7 у серыі «Народная бібліятэчка». Агульны вынік 1944 г. (28 тытулаў) быў некалькі меншы, чым у папярэднім годзе.

**

Геаграфія выданняў. За ўесь разгледжаны перыяд беларускія кнігі выдаваліся ў 9 гарадах, што дэталёва паказана ў табліцы 4. Найбольшая іх колькасць (50 тытулаў) выйшла ў Менску, аднак пазіцыя гэтага горада не была дамінуючай. Другім важным кнігавыдавецкім цэнтрам быў Берлін, дзе з улікам выданняў «Вінэты» было выпушчана 36 тытулаў. У гэты лік уключаны кнігі Я. Коласа і Л. Геніюш, якія толькі друкаваліся ў Празе, але былі выдадзены Беларускім камітэтам самапомачы ў Берліне.

Табліца 4. Месца выдання кніг

Горад Агулам	Выдадзеных тытулаў 117*
У тым ліку	
Менск	50
Берлін	36
Рыга	15
Прага	6
Вільня	3
Варшава	3
Баранавічы	1
Слуцк	1
Беласток	1

* Не устаноўлена месца выдання кнігі Калыньша *Смалакурэнне*.

**

Пытанне алфавіту, якое раней выклікала розныя меркаванні і спрэчкі, у гады II сусветнай вайны і акупацыі Беларусі вырашалася амаль адназначна на карысць кірыліцы. У выніку загаду А. Розенберга менскае ВШПЛМ выпусціла лацінкай 7 падручнікаў і *Выбраныя беларускія народныя казкі*. Акрамя таго, лацінкай выдавалася ксяндзамі С. Глякоўскім і А. Станкевічам каталіцкая літаратура (4 тытулы) і Нінай Абрамчык 5 рататарных выданняў у Берліне.

Агулам за разгляданы перыяд было надрукавана лацінскім алфавітам 16 тытулаў, г. зн. 14% усёй тагачаснай кніжнай прадукцыі, а кірыліцай — 98 тытулаў, або 84% усіх выданняў, у тым ліку ўсе кнігі і брашуры, выпушчаныя нямецкімі выдаўцамі. Дзве кнігі Я. Станкевіча і *25-лецце Беларускага гімназіі ў Вільні* надрукаваны двумя алфавітамі.

**

Аб'ём выданняў 1939—1944 гг. прадстаўлены у табліцы 5. Заслугоўвае ўвагі незвычайна высокі ўдзел тоненых кніг, ці, дакладней, брашуру, аб'ём якіх не перавышаў 30 старонак. На іх прыхадзілася амаль палова (47%) усіх тагачасных выданняў. Найбольш аб'ёмістымі (звыш 200 старонак) былі толькі пяць кніг — Я. Коласа *Сымон Музыка* (212 с.) *Песняры Случчыны* (233 с.), Калынъша *Смалакурэнне* (240 с.), Я. Найдзюка *Беларусь учора і сяньня* (304 с.) і П. Бакача *Падручнік нямецкага языка для Беларусаў* (357 с.)

Табліца 5. Аб'ём выданняў

Колькасць старонак	Колькасць тытулаў	Удзельная вага (%)
Агулам	117*	100
1—30	55	47
31—60	31	27
61—100	18	16
101—200	7	6
Звыш 200	5	4

Неабходна заўважыць, што прадстаўлены падзел на групы аб'ёму не ўлічвае фармату кніг. З увагі на тое, што выдаваліся яны розным фарматам, гэтае групаванне можна лічыць прыблізным. Калі пералічыць усе выданні на ўмоўны парадкавальны фармат, магчыма, можна было б зрабіць пэўную карэктuru дадзеных у табліцы 5 — г. зн. павялічыць юлькасць тытулаў у групах найменшага аб'ёму і зменшыць іх лік у групах наибольшага аб'ёму.

Значныя цяжкасці былі з **распаўсюджваннем** выдадзеных кніг. Гэтае пытанне вырашалася, як праўла, самымі выдаўцамі, якія карысталіся арганізацыйнай сеткай беларускіх камітэтаў у Берліне, Варшаве і Латвіі. Адзінае ў Беларусі Выдавецтва школьнага падручнікаў і літаратуры для моладзі пераважную частку сваіх выданняў пастаўляла а круговым школьным інспектаратам, якія іх распаўсюджвалі праз сетку школ. Акрамя таго, кнігі прадаваліся ў нешматлікіх кнігарнях і газетных кіёсках.

Паколькі ў Генеральнай акрузе Беларусь пошта і экспедыцыйныя арганізацыі функцыянувалі

* Не вызначаны аб'ём *Беларускага лемантара «Зорка»*.

толькі тэарэтычна, ВШПЛМ часта рассылала кнігі на правінцыю разам з транспартам газет і часопісаў. Аднак гэтая форма не гарантавала тэрміновую паставку, асабліва ў раёны, кантроляваныя партызанамі.

У такіх умовах летам 1943 г. ВШПЛМ адкрыла ў Вільні сваё прадстаўніцтва, якім кіраваў Станіслаў Мядоўскі. Яму даручалася прымаць заказы на надрукаваныя ў віленскіх друкарнях школьнія падручнікі і іншыя кнігі. Аднак магчымасці прадстаўніцтва, відаць, не былі лепшыя, у сувязі з чым ВШПЛМ рэкамендавала акруговым школьнім інспектаратам і кнігарням у Беларусі самім арганізаваць транспорт кніг з Вільні⁵¹. Цяжка было кнігу выдаць, таксама няпроста было яе давесці да чытача.

⁵¹ Беларуская Газэта. 19 студзеня 1944.